

Նիւթը և արձանագրուած ենթակային գրա-
կանութեան մէջ:

Արթող ըլլալու համար, պէտք պիտի
ըլլար յիշատակել տակաւին այլ գործեր
այս բեղուն հեղինակին գրիչէն՝ En lisant
les beaux vieux livres. Խորհարդներու պըզ-
տիկ հատոր մը կարդալու ձեւին վրայ որ-
պէսգի ընթերցումը օգտաւէտ գտնայ՝
L'Art de lire, հատոր մը՝ La Fontaine-ի վը-
րայ, ուրիշ մը՝ La jeunesse de Saint-Beuve,
ուրիշներ տակաւին...

Սրբ նկատենք իր ամբողջին մէջ մտա-
ծումի և աշխատանքի այս կեանքը, որեւ-
զունս բառը պնդումով կուգայ գրին ծայ-
րը: Ետ 60 հատոր, շատ զանազան նիւ-
թերու վրայ, կը ներկայացնէ աշխատանքը
գրականութեան այս զարմանալի աշխատա-
ւորին: Եւ պէտք չէ մոռնալ ըսելու թէ այս
հատորները կը պարունակեն Ֆակէլին ար-
տագրութեան մէկ մասը միայն, հրատա-
րակուած օրը օրին: Ընդարձակ քննութիւն
մարդկային մտքի կալուածին ընդմէջէն,
բնականացած, տարիներու ընդմէջէն, գրա-
կան գլուխ-գործոցներու, իմաստասիրա-
կան գրութեանց, ընկերային հիմնարկու-
թեան մէջ: Քննադատին նոյրին հայելի մըն
է, ուր ամբողջ աշխարհ մը կը ցոլայ, և
ուրիշ կ'արտացոլայ աւելի յոտակ, աւելի
լաւ կարգաւորուած, կարելի եղածին չափ
քիչ ձեւազեղծուած, խաղաղ ու անդորր
փայլով մը, աւելի փեղեցիկ աւելի արմա-
րան ըլլալուն քան իրականութեան մէջ իսկ:

Շահեկան է անկասկած նկատել, Ֆա-
կէլին գործադրած քննադատութեան կերպը,
և իրեն յատուկ մեթոտները:

Պիտի գտնենք իր մէջ տեսարան մը,
գրական քննադատ մը, կենդանագրող մը
և գաղափարներու քննադատ մը:

ԱՄՓՈՓՈՑ

ՊԱՐԿԻՒՄ ՏԵՐ ԹՈՎԼԱՆԵՒԵՆԻ

(Շարունակիկ՝ 8)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐ

ՍԿԵՒՈՒՅ

Տեղեկութիւններ. — Սկեւաւի վանքը կը
գտնուէր Տարսնի ռաւմաններուն մէջ,
Համբոն բերդին մօտ, և կը պատկանէր
նոյն բերդի իշխաններուն: Ունէր Ս. Աստ-
ուածածին գլխաւոր Եկեղեցիէն զատ նաեւ
Ս. Փրկիչ և Ս. Նշան անունով տաճարներ:
ՊԱՏԻՄԱՆՈՒՄ. — Սկեւաւի վանքին շի-
նութեան պարագաները յայտնի չեն: Պատ-
մութեան մէջ անոր յիշատակութեան կը
սկսինք հնդկալի ժԲ. դարու կիսուն, ներ-
սէս Համբոնացի մինչդեռ ստեղծուած և
բախայ էր, կը հրահրուէր, և ծնողք
գինքը կը բերին Սկեւաւի և կ'ընծայեն Ս.
Աստուածածնին, իր անունով շինուած տա-
ճարին մէջ (Ում. 236), շ. 1153 կամ 4
թուին (Սիւ. 97):

Սկեւաւի վանահայրերէն սմանք կը
յիշուին իբրեւ Համբոնի Արքեպիսկոպոս,
ուրիշներ իբրեւ Տարսնի Արքեպիսկոպոս:
Սակաւաթիւ են այդ յիշատակութիւնները
որոնց համաձայն կարելի է կողմը վանա-
հայրերու հետեւեալ ցանկը, որ յայտնա-
պէս կարծու է արքայութեան և լրացումի:

1. — Նեքսու Արքեպ. Տարսնի (1175
— մ. 1198). — Հուպաւոր Համբոնացի
է առ, ծանօթ իբրեւ գործունեայ եկեղե-
ցական և մեծ մատենագիր:

2. — Վարդան Արքեպ. Համբոնի եւ
Առաքնող Սկեւաւի (1199) — Ներկայ եւ-
ղած է Հեւն Ա. Թագաւորի օժտան. —
Սմբատ էջ 110-1:

3. — Դրեգոր Սկեւաւացի (1205). — ԺԲ.
— ԺԳ. դարու ծանօթ մատենագիրներէն
է առ. — Զար. 2. Դգր. էջ 714-7:

4. — Խիքիմար Վրդ. Սկեւաւացի (1254
— 74). — Հեթում Ա. Թագաւորին Թա-
թարներու Խանի այցելութեան աթիւ ա-
նոր ընկերացած է իբրեւ պերճաւոր մարդ
(1254 թ.). Մօտաւոր տարի վերջ Կոստան-
դին Կթլ. և Հեթում Թագաւոր զինքը
նուիրակ կը զբնէն Աջաւ, Ռարանո Դ.
Գաղի Լիկապոն նաւ տեսակցելու և իւ-
ռակցելու եկեղեցական նպատակով շարժ-
վելով Թաթար Կերպով վրձարանած է

Պետրոս Առաքելի գլխաւորութեան խըն-
գրին շուրջ Ա Վնականայէս Գերքած է
լատիններուն յաւակնոտ և անհիմն տեսա-
թիւնները: Իր հակահառութիւնը վերադա-
ռին գրի աննկողջութեամբ ցած է Հեթում
թագաւորին. — Գ. տպ. Երոսաղէմ, 1865:

Մամուլէ Անեցիի շարունակողը կը գրէ
թէ 1275 թուին «Հոստոց Թուրքքն ալրեւ-
ցին զհոչակաւոր ուխտն մենաստան՝ թ
Սկեւուան» (էջ 162): Արշաւ 1279 — 80 ին
կը զին արդ տուար դէպքը: Կարծեալ ըստ
Մամուլէի շարունակողին, փոքր տարիե-
րութեամբ, «Հոստոց Թուրքքն ալրեւ-
զհոչակաւոր մենաստանն զՍկեւուան»
(Սիւս, 107):

5. — Միմաւ Առաջնորդ (1285). —
Հայ. էջ 496: Յոյն տարին իբրեւ Ճարսոնի
Արքայ. կը յիշուի Ստեփանոս. — F. Mac-
ler, Catalogue, Paris, 1908 էջ 74:

6. — Կոստանդին Բ. Կրկ. Հռոմկալայի
(1290 — 1307), որ իր դաւընդեցութենէն յե-
տոյ տանեալ թուրի վարած է Սկեւուայի
առաջնորդութիւնը, ապա Գր. Անաթոլիացիի
կաթողիկոսի մահէն վերջ վերստին բարձ-
րացած է հայրապետական աթոռ (+ 1322):
Կոստանդին Բ. 1293ին շինել տուած է
սուրբերոս մատուցներու համար գեղա-
ւորդ պահարան մը, որ կրիկիան շրջանէն
մեզի հասած ռոքիքալական շահաւորագոյն
կործն է լինաւ. 107 — 112):

Անաւորդեցիի գումարած Սիւի ժողովին
մասնակցած է Մարկոս Վրդ. Սկեւուացի —
Սիւս. 107: Ազգայ. յոգ. 1232:

7. — Կոստանդին Սկայ. Պենիս[ս]ցի
(1314). արդի Վասիլ և Աղուոր Տիգրիսի:
Սա Յովնանէս գրի ընդօրինակութեամբ
ստացած է Սողոմոնի և Յորայ Գրքերը. —
Յ. ձայ. Ձեռ. Վասպ. Ծ. Լ., 1915 էջ 60:

Թէև Սկեւուայի վանքը Համբրոնի իշ-
խաններուն զամբանաւորը փղած կը հա-
մարուի, սակայն հազմազարեւ է յանուանէ
յիշատակութիւնը նոն թողաւորներուն,
ինչպէս Հեթում Ա. ի քոյրը Մարիամ (+
1263), որ Յովսէփ Յովն. կոմսին կրնն էր:
Սկեւուայի վանքը կուսաստան մըն ալ
ունեցած է, որուն մասին սակայն չտես թիչ
բան գիտենք (Տեա. Սիւս. էջ 113 և 538):

ՄԵԱԿՈՒԹԱՅԻՆ. — Սկեւուայի վանքը,
իբրև կեդրոն մատենագիրներու, երեսնի-
ներէն է կրիկիան վանքերու մէջ. նոն

ծաղկած են Գրիգոր Վրդ. Սկեւուացի (1173
— 1205), Ս. Ներսէս Համբրոնցի (1152 —
1198) և Գէորգ Վրդ. Սկեւուացի (Բ.), հո-
տոր է պընտիկոս (+ 1301), յիշած ըլլա-
լա համար գլխաւորները միայն:

Նոյնպէս հոս է եր մասնաւոր կերպով
զարկ տրուած է գրչաթման արուեստին
մշակման, և Գէորգ Բ. Սկեւուացի յատուկ
մեծարկ մը յօրինած է ասորի համար, Ա-
րիստակէս վարդապետին նոյն նիւթին վրայ
նախապէս գրածը աւելի ընդարձակելով:

Սկեւուայի վանքէն մեզի փառապ. Մա-
ցած գրչագրական արդիւնքը մին է մեծա-
գոյններէն, զոր կտակած են կրիկիան վան-
քերը ապագայ սերունդներուն: Ահաւասիկ
Սկեւուայի աշխատաւորներու ցուցակը, ի-
րենց ծանօթ դործերով:

Ա. — Գէորգ Վրդ. Սկեւուացի, Նշ. Գրիչ
(1154 — 92). — Ծնած ի Համբրոն: Օրինա-
կած է Սկեւուայի մէջ:

1. — Ճաւոց, 1154ին, մագաղաթի վը-
րայ, սքանչելի միջին երկաթագրով, Խա-
փանա քահանայի համար. — Շոդա էջ 196:

2. — Վաթ Հարսնց, 1192ին կը յիշուի
հրամանաւ իրաւաւոր Սկեւուացւոյ. —
Թրդ. էջ 551:

Բ. — Գր. Վրդ. Համբրոնացի կամ Սկեւ-
ուացի, Նշ. Գրիչ և Մանրանկարիչ և Խա-
անկարի (1173 — 1205). — Ծնած ի Համ-
բրոն: Աշակերտ վարդան գրիչ և Կոստան-
դին (Կոչիկ). — Իր թելադրութեամբ Արիւն
տակէս Վրդ. յօրինած է Դրութեան Ար-
ուեստի մասին խոսող իր երկը (Սիւս. էջ
101): Սկեւուայի մէջ ընդօրինակած է,

1. — Աւեսարման, մագաղաթի վրայ, հրչ-
կաթմանով, Կոստանդին քահանայի համար,
1173 թուինս. — Թ. Աղբար. Բ. 442 — 4:

2. — Նանկել, մագաղաթի վրայ, նկա-
րաւոր, սքանչելի փոքր երկաթագրով,
Ներսէս Համբրոնացիի համար, 1173ին. —
Շոդալկաթ էջ 196:

3. — Աւեսարման, 1198ին, երեսն ի
կով:

Գ. — Յովսէփ Գրիչ, աշակերտ Ն. Համ-
բրոնացիի. — 1175ին օրինակած է Պարսա-
մանց Գրիք մը. — Լ. Դպր. 92: Թրգմ.
521: Սիւս. 87:

Դ. — Մամուլէ Սկեւուացի, Գրիչ, 1190ին
օրինակած է Սալմուսմեկնիչ Ն. Համբրո-
նացւոյ, զոր ծաղկած է Կոստանդին: Լեւոն

թագաւորի կողմէ ընծայ գրկուած Հաղ-
րատայ վանքին. — Կար. 1152, Հայպ. 418, Սիւս. 98 ծ. 1.

Գրած է համառօտ Վարք մը ն. Համ-
բոնացւոյ, որ ապագրուած է Վաղարշա-
պատ, 1893ին, Սամուէլ Անեցիի ժամա-
նակագրութեան իրեն Յաւելուած Ե. էջ
224—243:

Ե. — Կոստանդին Գրիչ Եւ Նշ. Մանրա-
նկարիչ (1191—3). — Նշագրած է Սկեւոյայի
վանքին մէջ,

1. — Սաղմոսամեկնիչ Ն. Համբոնա-
ցւոյ, գրուած հեղինակին հրամանով, Սա-
մուէլ գրչէն, 1190ին, զոր ինքը կը նկա-
րագրող յաջորդ տարին. — Հայպ. 418,
Սիւս. 98 ծ. 1.

2. — Աւետարան, գրուած 1193ին, փոքր
երկաթագրով, և ճոխ կերպով նկարադար-
չուած Ն. Համբոնացիի և իր Հեթում եղ-
բոր համար. — Սարգ. Թ. 125:

Ձ. — Յովհաննէս Գրիչ, աշակերտ Ն.
Համբոնացւոյ. օրինակած է չ. 1190ին,
Ուլիք եփրեմի և այլն, իր ուսուցչին հա-
մար. — Ֆր. Մուրատ, Յայտ. Յովհաննէս
էջ Է-ԺԷ.:

Է. — Ներսէս Գրիչ, քանդակի և աշա-
կերտ Ն. Համբոնացւոյ, մօրը անուրը Մա-
րիամ: Օրինակած է Պատարագամեկնիչ Ն.
Համբոնացւոյ. — Սիւս. էջ 99:

Ը. — Պետրոս Քանանայ, Գրիչ, հօբեղ-
բայներն են ինչպէս որ և Յովհաննէս: Ս-
րինակած է 1205ին, Մեկն. Թղթոց. — Սիւ-
ս. էջ 101:

Թ. — Գէորգ Վրդ. Սկեւոյացի, «Հռե-
տորս և Պրեւոսիկոս» (1267—մ. 1301 Յնր.
11), քեօրդի Գր. Սկեւոյացիի, աշակերտ
Սրեւնցի Վարդան վարդապետի, իր աշա-
կերտները եղած են Սրեմիա քահանայ՝ որ-
դի կիրակոսի, Մովսէս Վրդ. երգչկացի,
Մարտիրոս Վրդ. և ինչպէս որ զպիրի իր
պատանի եղած ատեն, 1267ին, օրինակած
է Տօնապատեմա մը, այցելելով իւր Վրդա-
պի վանքը, Սաղմոսավանք և Թեղհնեաց
վանք, Վարդան վարդապետի եղբոր Գրի-
գոր վարդապետի համար. — Շողակաթ էջ
202, Միսր. էջ 74:

Ժ. — Ստեփանոս Քանն. երեցորդի, ծն-
Գրիչ (1274—97). — Միտղքը Հուկան քա-
նանայ և Թագեր, հղբայրները Գրիգորի,
Վասիլ, Հայրապետ և Կոստանդին (+ 1295),
որդին Հայրապետ քահանայ: Օրինակած է
Սկեւոյայի մէջ,

1. — Մեկնութիւնք, 1274ին, Կեոան
Թագուհիին համար. — F. Macler, Catalogue,
Paris, 1908, թ. 42:

2. — Մանրագրութիւն, 1275ին, ընտրե-
լուրդով, Յովհաննէս քահանայի խնդրանքով,
անոր հոգեւոր արդիւն Կոստանդին քահա-
նայի համար. — Սիւս. Թ. 140:

3. — Մանրագրութիւն, 1278ին, սքանչելի
բոլորգրով. իր հոգեւոր եղբոր Ստեփանոս
քահանայի համար — Կար. Թ. 667: Շո-
ղակաթ էջ 205:

4. — Աւետարան, 1283ին, Կեոան Թա-
գուհիի համար, մագաղակեայ, միջակ գիր-
քով: Գրիչը ինքզինքը կը կոչէ «ամենամեղ
քահանայ» Ստեփանոս: Թուականը յար-
մար կուգայ երեցորդին, թէ և հետեւ ալ
չէ Գոնեի երեցանցէն. — Բարխուդարեան
Արցախ, էջ 39:

5. — Աւետարան, 1293ին, մագաղակի
վրայ, բոլորգիր, Արքայադէմի ուսանէ
Յովհաննէս, Ստեփանոս և Գրիգոր եղբայր-
ներու խնդրանքով «բոլորական աւագ և
բոլորական» դասանցեալ տիպ. — Ծ. Ձեռ-
վագ. էջ 111, Սիւս 1949 էջ 75—6:

6. — Աւետարան, 1295ին, իր եղբոր-
դին խնդրանքով «ի պակասեալ մասց և
ի զաւանցեալ տիպ և ի ծերութեան հա-
սակի». — Թ. Աղբար Բ. էջ 313—4, Սիւ-
ս. էջ 533:

7. — Աւետարան, 1297ին, իրաց զնեով
սգծերութեան անկարութիւն. — Բանա-
սէր, 1905, էջ 193, Թրգմ. էջ 156:

ԺԱ. — Ստեփանոս Քանն. Գոյներերի-
ցանց, Կայծառօնցի, Նշ. Գրիչ (1285—13-
14). — Աշակերտ Գէորգ Վրդ. Սկեւոյացիի:
Օրինակած է Սկեւոյայի Ս. Նշան վանքին մէջ,

1. — Աստուածաւանդ, 1288ին, մէկ մա-
սը գրած է ինչպէս որ զպիր. — Լոյս. 1906
էջ 1166 և. Թրգմ. էջ 156—7, Սիւ. 106:

2. — Աստուածաւանդ, 1292ին, մագա-
ղակի վրայ, փոքր բոլորգրով. — Կար. Թ.
150: Շողակաթ էջ 207:

3. — Աստուածաւանդ, 1295ին, մագա-
ղակի վրայ, փոքր բոլորգրով, պատկերա-
զարդ, Հեթում Բ. Թագաւորի համար. —
Շողակաթ էջ 208:

Այս թուականէն յետոյ կրիկիտ խառ-
նակութեանց պատճառաւ կ'ապաստանի
կրպոս, Մաղուսայի (= Ֆամագուստ) Ս.
Աստուածածին վանքը և հոն կը շարունակէ

իր բաղմարդին և զմայլելի գրչեով օրինակել նորանոր Աւետարաններ և Առաքելոց Գործքեր, և այլն:

ԺԲ. — Խաչատուր Դպիր, 1285ին մասնակցած է Ստեփանոս Գոյնեբերդցացի օրինակած Աստուածաշունչի գրչութեան: — Լուս., 1906, էջ 1166 և: Հայագ. 496-7:

ԺԳ. — Ներսէս Դրիչ, Ստեփանոս Գոյնեբերդցացի խնդրանք օրինակած է Ոսկեփորիկ մը: Զեռ. Վեհերիկ թ. 1150. — Սարգ. Եւազր, Ներած. էջ կգ.:

ԺԴ. — Պետրոս Քահանայ, Գրիչ, 1296-7, հղբորդի Իկոնիացի Ստեփանոս քահանայ: Օրինակած է:

1. — Նսայի Մարգարէ եւ Թուղբ Պաւլոսի, 1296ին. — Սիւ. էջ 106-7:

2. — Աւեսարան, 1297ին. — Սիւ. 107:

ԺԵ. — Յովհաննէս Գրիչ եւ Նկարիչ, 1305-28. Օրինակած է Սկեւռաթի մէջ,

1. — Աստուածաւունջ, 1305ին. — Տաշ. էջ 632:

2. — Աւեսարան, 1305ին. — Roseraie, II. 351:

3. — Հին Կսակաբանի Մասեր, 1314ին. ստացուէ է Կոստանդին Եպս. Պեհեսեացի. — Զ. Զեռ. Վասպ. էջ 59-61:

4. — Աստուածաւունջ, 1319ին. — Սիւ. էջ 106:

5. — Աւեսարան, 1325ին, մագաղաթի վրայ, բարբաղրի, զոր ծագած է Սարգիս [քահանայ Պիծակ?], և կազմած Մատթէոս Կրակապ. — Զ. Զեռ. Վասպ. էջ 171:

6. — Վարժ Սրբոց, 1328ին, Զեռ. Ս. Թ. 97:

ԺԶ. — Մովսէս Վրդ. Երզնկացի, նշ. Գրիչ, աշակերտ Գէորգ Լամբրոնացիի և ուսուցիչ Գրիգորիս Վրդ. Խարբերդցիի: Օրինակած է Աստուածաւունջ մը, մագաղաթի վրայ, բարբաղրի, զոր կրիկիայէն տարած է Երզնկա, 1310ին: Այժմ ի Ս. Էջմիածին. — Շողակաթ էջ 209:

ԺԷ. — Ստեփանոս Դպիր, Գրիչ, 1324-41, օրինակած է Սկեւռայի մէջ,

1. — Վարժ Սրբոց, 1324ին, ծերունի Արարհամ միակեցիի համար. — Սիւ. էջ 107:

2. — Ժողովածու, 1324ին: Այժմ կը գտնուի Օջաֆորտ:

3. — Շարական, 1341ին. — Կար. Թ. 1562:

ԼԵՋՈՒՆԵՐԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ(*)

Այն բոլոր ձեւագիտութիւնները, որոնց հնթարկում էր հայերէնը, բնականաբար միաժամանակ և միանման կերպով չէին յառաջանում Հայաստանի աւելն մի անկիւնում, Այսպէսով այն տարբերութիւնները, որ գոյութիւն ունէին դեռ Ե. դարում հայ ժողովրդի խօսած լեզուի մէջ, Հայաստանի գտնադան վայրերում, հետզհետէ աւելի մեծացան ու շեշտուեցան: Երբ սկսեց հայերի մեծ արտագաղթը ղէպի զանազան կողմեր, յատկապէս ղէպի հիւսսիս եւ ղէպի արեւմուտք, հաղորդակցութեան կապը ներքին եւ արտաքին հայութեան միջեւ կտրուեց. աւելացնենք որս վրայ հայ պոստական կեանքի ջնջումը, մի քաղաքական կենտրոնի, բացակայութիւնը, տարբեր տիպի օտար օղղեցութիւնների զանազան հրկիների հայ զաղութներում և վերջապէս կրթութեան պակասը, — ահա այն պատճառները, որոնք յառաջ բերին փոքրաթիւ հայ ժողովրդի մէջ կամեմաստար բազմաթիւ բարբառների:

Այս բարբառների թւումն ու դասակարգութիւնը տալ սկսելուց առաջ, անհրաժեշտ է մի անգամ ևս շեշտել այն, ինչ որ ստացինք զլուր ժԲ, Ե. դարի հայերէն բարբառների բաժանման և նկարագրութեան առթիւ: Այսինքն թէ ի՞նչ է ընդհանրապէս բարբառը, ի՞նչ է հնթարբարբառ կամ գաւառականը, ո՞ւր է սկսում և վերջանում նրանց գահմանգործը, ի՞նչն է որոշում և տարբերում նրանք իրարից կամ միացնում և զուգորդում իրար հետ: Գիտենք որ լեզուաբանութեան մէջ այդպիսի ճիշտ, կարուկ և իրական տարբերութիւններ չկան: Լեզուն ներկայացնում է անթիւ և անհամար զանազանութիւնների մի շարք, որոնք մի կէտից սկսելով քանի հեռանում, աստիճանաբար աւելի ու աւելի

(*) Վերցւած՝ մեծամուկ հեղինակի Պատմութիւն Հայ Լեզուի գործն (ԻԿ. Գլխի):